

XVI

ТОВАРИСТВО

П'ючи та гуляючи, підбрав собі Чіпка трьох товаришів щирих: Лушня, Матня та Пацюк — одна думка, одна гадка. Усі вони однакових літ: не то щоб старі, не то й молоді, — вже підтоптані парубки.

Лушня був широкоплечий парнище, високий, бравий, з хорошим панським личком, з чорними гарними усами, з карими веселими очима... Вони так і говорили у його!.. Та, здається, на йому й шкура говорила — такий балакучий.

Пацюк собі худощавий, низький, мишастий — справжній пацюк, такий і прудкий, говіркий, співучий — на селі перший співака.

Матня одрізнявся од усього товариства і норовом, й околom. Який завтовшки, такий навбільшки; неповоротний, неохайний. Голова величезна, обличчя татарське, кругле, як гарбуз, ноги короткі та товсті, як стовпці. Не любив він ні балакати, ні співати, а любив на світі одну тільки горілку: дудлив її, як воду, і в тому покладав усю свою утіху.

Були вони усі три панські й повиростали по панських дворах. Лушня був пана Совинського, а Пацюк та Матня — пана Польського, того самого, що й Чіпчин батько.

Матня та Пацюк узяті в двір ще малими підлітками: перший — від плуга, другий — від овець. Гірко їм було розставатись з батьком, матір'ю, братами, та сестрами, та товаришами, такими ж хлопцями, як і вони; тяжко кидати рідне дворище, де їм знакомі були усі закутки, де їх родила й пестила мати; зелені степи, де вони викохували хлоп'ячі сили; гірко було кидати, яке не є, своє, а йти до чужого, до панського... Та що ти вдієш супроти панської волі? Панові треба... на те у його й кріпаки, що треба! Як не плакали, як не благали матері пана — викладали йому, що білоголові сини їх, як старшенькі, єдина поміч у трудній праці, — та не помогли ні сльози, ні викладки... Панові що? Хіба пан думав про гірку працю, хіба йому слід до того свою панську увагу звертати?! Пан ще й розгнівався, що його панську голову якісь сільські жінки клопочуть такою дурницею... та й звелів попрогнати матірок з двору. Пішли матірки, понесли невимовлені прокльони на устах, гіркий жаль у серці... А сини їх zostалися у дворі підпасачами: один — коло скоту, другий — коло овець.

Лушня родився й виростав у панському дворі. Умер старий Лушня, що жив на Вовчій Долині, на хуторі, покинув дочку-дівку на світі. Одним одна робоча сила у сім'ї, бо мати вмерла, а сироти, як кукіль, zostалися... Як на те панові заманулось покоївки, її ото й узяти до панських покоїв, — бо, на лихо собі, й непогана була. На її ж місце перевели на хутір сім'ю з двору. Спершу плакала дівка та боялася усього, а найбільш — як би догодити старому панові. Та, видно, догодила-таки, бо через рік з дівки стала молодницею, породивши білолицього чорноголового хлопця Тимошку. Як піднявся Тимошка на ноги, став розбирати усячину, то його узято за лакейчука до молодого пана, — старого тоді вже не було на світі, — чистити та набивати тютюном люльку, подавати води, а більше всього — стояти у кутку передньої коло дверей кабінету, на случай якого приказу. Всього натерпілося хлоп'я. Іноді, довго стоячи, на ногах засипало, падало додолу. Пан тоді не то щоб одсилав спати, ні: вибивши добре, щоб не був такий сонливий, становив навколiшки

на всю ніч. А іноді, щоб не задрімав, бува, й навколішках, підсипав гречки під голі коліна... Було й так, що пан, не знаходячи довго чого-небудь з своїх розставлених по столу цяцьок, присікувався до хлопця та бив за те, що той ніби покрав, тоді як, роздивившись гаразд, — цяцьки або стояли, або лежали тут же перед носом... Набачивши, знову бив за те вже, що хоч не вкрав, то замірявся украсти, бо поперестановлював усе... Гірко прийшлося хлопцеві таке життя, злість накопала в молодому серці. «Коли не краду, то б'ють, — дума сам собі, — за те, що посягаю украсти, то хай краще б'ють за те, що краду!» І через рік, через два з малої та доброї дитини зробився якийсь лихий злодіячка, котрому нічого украсти усе, що тільки близько лежало коло його, й божитись-присягатись, що він і сном і духом не знає, як воно опинилося у його в кишені... Може, хто другий підкинув, щоб тільки його вибили, — виправлявся він. Тимошку знову за це били, тяжко били; та бійкою нічого не взяли. Підріс він — став ще хижішим, ще запеклішим. Украде, бувало, який пустячок та и підкине другому, щоб від себе очі одвести; а добре що вкраде, то так заховає сам, що не знайдуть. А оглянуться, стануть допитуватись, — він ще й виказує: отой, мов, або ота вкрала! Безневинних б'ють, а він собі нишком крадіжку поживе та й сміється потайно. Злодійкувате життя не по душі самому запеклому злодієві. І в такого іноді бувають часи, що оступлять його добрі думки, мучать його, розривають... Чоловіча совість не замирає в самій запеклій душі. Не замерла вона і в душі Тимофія Лушні. Бували такі години, коли він, згадуючи свої вчинки та безпутне життя, сам собі думав: «А може ж, воно й гріх так робити?.. Може, за все те оддячиться, хоч не на сім, то на тім світі!..» Страшно йому ставало і разом тяжко, соромно. Тоді він, щоб хоч трохи розважитись, щоб погасити прометеїв огонь в мученій душі, прихилився до скляного бога: привчився горілочку вживати... Помітили раз його п'яним — вибили добре на конюшні, прогнали з горниць, наставили кучером. Це було літ за двоє перед волею. Йому було тоді літ двадцять.

На стайні — вільніше трохи, ніж у горницях. Там — що не зробив, пан бачить, бо з своїх очей не спускає; а тут — хоч і бачать панські коні, та нікому не скажуть... Передньої покинути не можна; а з стайні — коли не вдень, то вночі вирвешся... Лушня встряв у шинки. Там він зазнався з Матнею й Пацюком. Ці — теж повиростали в неволі. Хоча вільні степи та широке поле, де вони влітку скот пасли, одводили трохи їм замлілі душі, зате зимня пора налягала на їх плечі важкою вагою й давила обох... до горілки! Поробилися вони п'яницями, волоцюгами, злодюгами... У шинку побраталися з Лушнею. Побраталися — і таємна крадіжка, схови та перехови, та нічні пропої накраденого стали їх товариською роботою...

Мучились-мучились пани з ними та, не діждавши й тих двох років, що кріпаки повинні були одробити після волі (а роки ті здалися довгі-довгі, тяглися віками!), повиганяли їх з двору на всі чотири...

Не маючи ні землі, ні оселі, ні пристановища, — ні під собою, ні за собою, ні перед собою, як вільна птиця в полі, як дикий звір в борі, — хлопці розбрелися по селу... Де його пристати? де голову приклонити, заховатись часом від лихої години?.. Ще під будень сяк-так: де-небудь на роботі — у жидів дрова рубати, у людей молотити, віяти, косити... А як вечір настане або свято, або zostався хто який день без роботи... Хоч під греблю!..

Нігде притулку немає, нігде пристати, спочити. У селі дві місцини некуповані. Одна — улиця, друга — шинок... Тільки на улиці небезпечно. Ляжеш під тином спочити — собаки стягнуть; посеред улиці — наїде хто, а хоч не наїде — волосні піднімуть, запруть у чорну, подумавши, що п'яний... Зостався — шинок... І за шию не лле, і тепло, й людно... Є де, хоч не розкішно, спочити — під лавкою; є з ким розважитись-побалакати, заспівати, випити... Став і нашим хлопцям шинок рідним батьком, горілка — матір'ю. В шинку вони мали собі захист, притулок; чарка горілки стала їх порадою й одрадою... Шинок ніколи не пустує: то той, то другий... І наші хлопці там! Як перепаде чарка горілки — за упокой раба божого, за здоров'я народженого або й так по пригоді, — то й добре! Веселий, співа він, коли співають ті, що частують, а плаче — коли вони плачуть... Як же випадав коли такий нещасний день, що ні роботи, ні в шинку нікого, а в самого ні крихти хліба, ні шага грошей, їсти — аж шкура болить, випити — аж за серце ссе... не гріх тоді й підняти, що легко лежить!..

З оцими-то злодійкуватими ледацюгами, гультіпаками зазнався Чіпка. Тиняючись з шинку до шинку, стрів він їх раз, удруге... як частував кожного, хто підвертався під руку; вони зараз же таки і втерлися до його у товариство. Пили на його кошт; гуляли за його добро; розказували йому своє бідолашне життя, про свою гірку долю — привернули його жалісне, тепер строюжене, нещастям, серце і потоваришували... Цілий день п'ють та гуляють по шинках, гуляють іноді й за північ, а перед світом ідуть до Чіпки висиплятись. Висплятсья, викачаються, візьмуть з собою Чіпку та з добра його що-небудь та знову в шинок... Так кожнісінького дня.

Мотря спершу дивилася на таке безпутне життя та плакала, та вговорювала Чіпку; потім того — лаяла, ганьбила; а далі — бігала у себе по вгороду, по улиці та кричала-репетувала:

— Ой, лишенько! пропала ж я тепер... погине моя бідна голівонька... Тепер же мені все одно, що з мосту та в воду...

Стривають люди, жалкують, розпитують...

— Та як же?.. як же?.. — розказує кожному з плачем Мотря: — любий та милий був, а то ж зразу... на тобі та цить! Не переживу ж я цього, не зможу... Свитку пропив, одержу всю — у одній сорочці, як харциза, як махамед який!.. Уже третю візцю пропиває... Та й товариство підобрав під пару — волоцюг зо всього світа... Боже мій! що ж тепер робити мені, бідній?..

— Ви б його умовляли; ви б його словами ганьбили, — люди Мотрі...

— Чи я ж не вмовляла, чи я не благала?! — плаче Мотря. — Та я ж йому не словами, — я йому сльозами виливаю... гіркими докорами очі вибиваю... Та що з того?.. Сказано: як об стіну горохом!..

— То ви б у волость... Хай його з тиждень подержать у холодній! Витверезиться — опам'ятається, а то йому вже памороки забило...

Послухала Мотря людської ради — пожалілася у волость. Узяли Чіпку п'яного, силоміць посадили у чорну. Незчувся, як і заснув...

Надвечір оглянуться товариші — нема між ними Чіпки. Увечері пішли, та як чорна була лихенька вже, вони її продрали й випустили невольника.

Іде Чіпка додому... У голові — хміль; на серці — зло... А тут ще ззаду йде Лушня, примовляє:

— Яка вона тобі мати? жалітися на сина?! Хто назве її після сього матір'ю? Садовіть, мов, сина у чорну; через його мені життя немає!.. Де се воно таке на світі видано?!

Не йде Чіпка — летить додому; не дише — огнем паше і, як скажений бик, налітає на хату... Брязь! — одно вікно... Дзень! — друге... Посипалось — третє... Грюк! ногою в двері... Полетіли й двері у сина.

Мотря з переляку залізла на печі аж у куток. Убіг Чіпка в хату, кричить:

— Де вона?.. де стара відьма?.. Чи не заміж, бува, забажала?.. Може, бахурів навести заманулося?.. То щоб син не перечив, — у чорну його!..

Уразили такі гадючі слова материне серце. Як підстрелена горлиця тіпається-б'ється, тихо туркоче й стогне, так мати затіпалась на печі в куточку та стиха, гірко промовила до сина:

— Побійся, Чіпко, бога! Подумай: що це ти кажеш?! Мені світ не милий, мені... — не доказала, залилася гіркими сльозами.

— А мені?.. Мені, ти думаєш, легко воно живеться?! У мене, може, серце від болю як не розірветься!.. якийсь ірод у йому, мов свердлом, крутить... Так ще мені — на?!

— Нащо ж ти п'єш, сину?.. Чи воно тобі легшає? Слухай отих братчиків, що понаводив з собою, то вони тебе' підведуть!.. вони будуть, поки у тебе буде; а як не стане, то де й дінуться...

— Не бреш, стара! — перебив її Петро Пацюк.

— Хай уже ти, молодший, будеш брехати, а мені, старій, не приходиться!..

— І що то воно за мати, коли йде на сина жалітися? — піддає Лушня огню Чіпці. — Хіба то є мати?! Який добрий чоловік скаже путне слово про неї?! Не те, щоб покрити сина... Чи бачила що, кажи: не бачила; чи чула — не чула!.. Ні! вона зараз: ось, мов, який мій син... Беріть його, люди добрі, та садовіть у чорну!.. Яка ж вона мати?!

— Бач, що кажуть люди?! — гука Чіпка. — Чуєш, що кажуть?!

— Люди?! — сумно, гірко, з плачем промовила Мотря, та більше не змогла й слова вимовити: умиваючись сльозами, замовкла...

Довго ще Чіпка гукав, довго кричав та, витягнувши з скрині материну нову білу свиту, майнув з товариством до Гальки.

Стояла уже пізня осіння пора. Холодний вітер вривався у побиті шибки й навпростець віяв у розчинені двері, що покинув за собою Чіпка. Мотрі зробилось холодно. Устала вона з печі, щоб хоч двері зачинити. Гляне — у хаті, як у пустці: стіл перекинутий, горшки побиті, скриня розчинена... Кинулась Мотря до скрині — та й охолола... Там усе перевернено, перекидано, порито — і свити немає... Мотря так і впала на скриню!

— Боже ж мій, боже! скільки я літ працювала, скільки нічок недоспала, думок передумала, здоров'я укоротила, поки сього добра наскладала!.. А тепер — рідна дитина усе по шинках розносила!..

Сльози у три ручії ллються; жаль та досада давить одурене материне серце... Насилу підвелася з скрині.

— Боже! Великий заступниче! — замолилася, здіймаючи руки до бога: — єдина надія,

єдина утіха — та й та мене одурила!.. Побий же його свята твоя сила, де він ступнем ступить, куди він лицем повернеться, коли він так зневажив матір стару! Дай йому, господи, діждати такої шани та честі від своїх діток...

Та зв'язавши останнє своє збіжжячко у клуночок, перекинула через плече, перехрестилася — і пішла до сусіди, старої баби-пупорізки, що жила недалеко від їх дворища.

Немає тоді Чіпці впину, немає заборони, бо й у хаті нікого немає... Так, з побитими вікнами, стояла вона на край села пустою. А Чіпка — одно гуля, з шинку до шинку сновигає та знай тягне з господи все, що тільки на очі навернеться. Пропив уже кобилу, корову, овець, свиню, навіть усю одежину. Зосталося тільки те, що на йому: латана свитка, драні штани та одним одна сорочка — чорна, як у дьоготь вмочена. Босий, голий, без шапки, ходить він по селу від шинку до шинку, день у день, ніч у ніч; а перед світом, як домовик, іде у свою пустку... Нічого нема!.. Тільки й зосталося, що в току стіжки недомолоченого хліба...

— Нащо-то у тебе хліб гниє у стіжках? — раз питає його Лушня. — Продай його жидам: усе ж гроші! А то так і пропаде...

— А справді, — промовив Чіпка.

На другий день кинулись хлопці вишукувати купця. Чіпка шукав свого чоловіка, та не знайшов. Лушня з Пацюком метнулись по жидях. Найшли купця швидко і повели на вгород, де ходив Чіпка коло стіжків.

— Чіпко! — гукнув Лушня ще за двором: — купця ведемо.

— Жида?

— Еге ж.

— Жидові не продам!

— Тю-тю... Чому? Який чорт не купив, то купив, аби гроші дав.

— Оже я жидові не продам...

— А почому, Овраме, за копу даси? — не слухає Лушня, торгується.

Жид пішов навкруги стіжків обдивляється. Висмикує колоски зсередини, виминає на долоні, роздивляється.

— А поцому буде? — питає тоді.

— По карбованцю даси? — каже Лушня. Чіпка стояв одсторонь коло одного стіжка та в землю дивився, міркував щось.

— Ой, вей! за цей гній? — скрикнув жид.

— А почому ж ти думаєш?

— По копі з сагом... більсе не можна дати...

— Іди ти к бісовому батькові! — одрубав Чіпка та й пішов сам до хати. Лушня та Пацюк zostалися на току з жидом.

— Ні, Овраме, — каже Лушня: — за таку ціну ти ніде не купиш.

— Це не такий хліб, Овраме, як ти думаєш, — увернув Пацюк: — це хліб хазяйський. Ми це знаємо. Ми знаємо, як він сіявся, як і складався... Тут хіба зверху трохи затекло, а то тобі — як порох, сухе... Ось дивись! — та й висмикнув з середини стога жменю жита.

Жито було справді добре: колоски товсті, довгі, повні сухого зерна.

— Ось на, подивись — яке жито!

Жид хоч сам уже виминав колоски й роздивився певно добре, що то за жито, а проте ще взяв колосок у жменю, вимняв і розглядав зерно. Лице його нічого не виказало — ні похвали, ні огуди; тільки ледве примітні іскорки зажеврїли на одну хвилину в його чорних очах, та й ті потухли... Він почухав бороду.

— Не скупись, Овраме, — пристає Лушня: — ми тобі його й вимолотимо, до розуму доведемо.

— Ну, що з, не скупися? За віско його більсе давати?!

— Як, за віщо? за хліб! Глянь: як одно тобі зерно! Чисте, повне... немолоте б їв! — Лушня справді взяв кілька зерен у рот і жував.

— Та що з, по карбованцю?!

— Та ні, не по карбованцю, — одказує Лушня: — він дешевше віддасть.

— Де хазяїн? Цому він не йде торгуватись?

— Він у хату пішов... мабуть, води напитись. Побіжи лишень, Петре, та кликни!

— Чіпка! Чіпка-о! — гукнув Пацюк, до хати йдучи.

— Чого? — подає голос Чіпка з хати.

— Іди ж кінчать, чи що.

— Я сказав: жидові не продам.

— Чому?

Чіпка не обзивався. Пацюк підождав трохи. Чіпка не виходив з хати.

— Ідїть сюди, до хати! — гукнув Пацюк на Лушню з жидом. Ті рушили, ведучи все-таки розмову про жито.

— Ні ти, Овраме, не скупися, — каже Лушня. — Хліб, я тобі скажу, такий, що от ми скільки молотили, а не бачили такого на селі!

— Та що хліб? Хліб — як скрізь хліб.

— Та ні! То не з тїї землі. Це тобі хліб з цілини, та ще такої цілини, що років з десять ні рала, ні плуга не бачила... Це з ситої землі хліб, — розпинався Лушня.

Тут вони саме дійшли до хати.

Чіпка сидів собі в хаті мовчки, наче зажурився. Як ще не приходили товариші з жидом, він обдивлявся тяжкою працею наскладані стїжки. Чорні зокола, вони уразили його серце, перемчали його думки у той недавній час, коли він, ще весною, назирив оцей самий хліб зеленим, як рута, буйним, як дерево, коли зустрївся з Галею, — балакав, жартував з нею... Коли він жав його, рано встаючи, пізно лягаючи, в'язав у снопи, складав у копи, возив, складав на току, почувуючи себе хазяїном, голублячи у серці надїю удвох се добро поживати... Тепер та надїя почорніла, як і його колись зелене та золоте жито... Брови в його насупились; коло серця, мов чорна гадина, обвився жаль...

«Ні, не продам! хай краще зогниє на моїх очах... а не продам!» — думав він.

На той час Лушня з жидом направились у хату. Чіпка вискочив на поріг, та — як одрубав — грізно промовив:

— Нащо ви його ведете сюди?.. Хліба я не продам!

Усі здивувалися, аж поторопіли.

— То коли не продаси, — згвалтував жид: — насцо з було мене водити? Мені ніколи,

в мене ще он скільки діла, а вони водять!.. — та й побіг з двору.

Чіпка заховався знову у хату; Лушня й Пацюк, похнюпивши голови, за ним увійшли.

— Чи ти не здурів, Чіпко? — трохи перегода, питає Лушня. — Такого дорогого купця та відіслати... Кому ж ти хліб збудеш?

— Я сказав, що не продаю!

— А що ж? Хіба краще, як він у тебе зогниє?.. Га?.. Лежить собака на сні...

Чіпка грізно зиркнув на його... Лушня затих. На той час у хату вскочив Матня.

— Га-га, братця! Є! гуляй! — кричав він, держачи обома руками пляшку з горілкою.

— Де ти запопав? — зрадів Пацюк.

— Знайшов, братця!

— Де?

— У шинку...

— Як же ти?

— А так...

Матня показав руками, як він схопив пляшку. Розмова повернула на інший шлях.

— Та як же ти — чи украв, чи одняв? — допитувався Пацюк.

— Не питай — як, а питай — чи добра! — каже Матня, частуючи Пацюка. Той похвалив. Матня до Чіпки.

— Ось на, братіку, покуштуй! Ось — на! Сказано: губи злипаються, така добра!

Чіпка випив. Випив і Лушня. Горілка розв'язала язика — почались кази та перекази...

Лушня знову пристає до Чіпки: чом та й чом хліба не продає?

— Не продам я жидові, — одказує Чіпка.

— Та кому ж ти продаси його?

— Нікому!

— А шкода! Зогниє — так ні за цапову душу... й чарки горілки не вип'ємо! Продай, кажу. Продай, брате! Ти знаєш, як загуляємо?

— Не хочеться, братця! Коли б ти знав, Тимофію, як не хочеться!.. — верзе Чіпка вже напідпитку.

— А нащо ж воно?.. Одно ж — зогниє!..

— Ну, так стійте: піду завтра до Грицька... Коли йому не продам, то хоч так віддам...

— Тю-тю! То ти краще мені так віддай, — каже Лушня. — Я знаю, як поверну. А Грицько — що? Звісно — багатир: візьме собі, поживе й спасибі не скаже...

— Другому нікому не продам... не годиться! Далеко за північ товариство підбивало Чіпку кому продати хліб — то продати, а даром Грицькові не давати. Чіпка не згоджувався.

— Я з ним товаришував; я з ним ще малими хлопцями укупі овець пасли... Хай йому на нове хазяйство. Нехай хоч він чесно поживе мою працю, коли так судилося!